नव्यमिनेद्रत्यानंभी कारेणिष्णातेरत्नं

[illegible] हस्योपाधिपरामर्शमंतरेणाप्रविभाव्यमानत्वात् दि चाराभा
[illegible] वि [illegible] वेत्यतो दि चारवत्तामवत्ता कृपमुच्य
[illegible] नेष्पुपाधिमत्त [illegible] वनोहि
[illegible] भिमत्व ज्ञातिवि [illegible]।

1

॥श्रीमन्मंगलमूर्तये नमः॥ श्रीमच्चत्तीं दमानम्पुजगन्नाथमुनिं गुरुं॥ मनीषापंचकव्याख्यां तन्यते मधुमंजरी॥१॥ तत्रादौ।
कृपानिरूपणे। कदाचिच्छंकराचार्यः काशीप्रतिपुरीं ययौ। तस्य ज्ञानपरीक्षार्थं काश्यां देवः समागतः॥२॥ चंडालरू
पी तं दृष्ट्वा गच्छ गच्छेति चाब्रवीत्। तं प्रोक्तवंतमाचार्यं सदेवः पुनरब्रवीत्॥३॥ तथाहि॥ अन्नमयादन्नमयमथवा चैत
१ न्यमेव चैतन्यात्॥ द्विजवर दूरीकर्तुं वांछसि किं ब्रूहि गच्छ गच्छेति॥१॥ अस्यायमर्थः॥ अद्यते यज्जनैस्तदन्नं अनुभवंति च भू
तानि यत्तदन्नं अद भक्षणे इति धातोरन्नशब्दः प्रोक्तवान्॥ अद्यतेत्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यत इति श्रुतेश्च॥ तदन्नमय
स्तत्प्रधानस्तद्विकारो वा स्थूलदेहोऽन्नमय इत्युच्यते॥ तस्मादन्नमयाच्चंडालत्वजातिविशिष्टात् विप्रत्वजातिविशिष्टो दा॥ अन्नम
यमुक्तलक्षणं स्थूलदेहमन्यतरजातिविशिष्टं दूरीकर्तुं दूरतः परिहर्तुं वा। हे द्विजवर॥ जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः। वेद
ध्यायी भवेद्विप्रो ब्रह्म जानाति ब्राह्मण इति स्मरणात्। द्विजानां द्विजन्मनां कर्मिणां वा मध्ये वरः श्रेष्ठः अत एव कर्मिनि...र्थ ... म के
वचसा वांछसि अपि त्वया समनः पूर्वकत्वाद्वाग्व्यापारस्य। यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति। ... मन ...
इति तमित्यादिश्रुतिभ्यो वाग्व्यापारस्य मनोव्यापारपूर्वकत्वं सिद्धं॥ तदुक्तं भाष्यक...
येऽसंकल्प्य पश्यन्वा वाच्याहरति यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रु...
काकुस्वरेण आक्षेपः कृतः पक्षांतरमवलंब्य स्थवेति...

वयोरखण्डितक्षिपोर्धापरम्परं न कदाचिद्भेदगंधस्यावकाशः स्यात् यथा भेदस्योपाधिपरामर्शमंतरेणाप्रविभाव्यमानत्वात् विचाराभा
वेनैव वनस्पत्यैक्ये तन्मिथ्यात्वमस्याविचारवद्भिर्न वस्तुत्वमवसीयते । किंतु विचारविकलैरेवेत्यतो विचारवता भवता कथमस्य
तोग्रहणाद्धेतोरित्यभिप्रायः । संप्रति दृष्टांते सोपाधिकयोरन्योन्यमनुपाधिके नताभ्यां तस्य च भेदाभावेऽप्युपाधिभूत [illegible] च नोह
पुष्पपुष्पस्थेनयोरप्यवचनतत्पुष्पगंधादिपुष्पपुष्पजलयोर्भेदस्याविद्यमानत्वात् ॥ दार्ष्टीतिकेऽपि विप्रत्वाविप्रत्वजातिवि[illegible]
२ ष्टयोः स्थूलदेहयोस्तत्संस्कारतदभावविशिष्टयोरंतःकरणयोश्च भेदस्याननुभूतत्वात् । विप्रत्वजातिविशिष्टतत्संस्कारो[illegible]
हतदंतर्वर्तितःकरणस्यांतर्जातिरहिततत्संस्कारस्य न्यदेहतदंतर्वर्त्यंतःकरणयोर्दृशीकरणे ह्यनुभूतेऽपि चेतसि दत्ताशंकितं [illegible]
ध्यस्तप्रपंचविधुरे परमात्मनि विज्ञाते किंचिदन्यद्विद्यत इति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतिमवष्टभ्य सर्वा
६ मकत्वमात्मनोऽनुभवन्नुपाधिदृष्ट्यापि तत् दूरीकरणे ह्यानर्घ्यत इति प्रथमं विकल्पं परिहरति ॥ प्रत्यग्वस्तुनीति ॥ प्रत्यग्वस्तुनि ।
निस्तरंगसहजानंदावबोधांबुधौ विप्रो यं श्वपचोयमित्यपि महान्कोयं विभेदभ्रमः ॥२॥ भ्रांतिलोभेन मिथ्याध्यस्तसर्वप्रपंचवेल ।
क्षणेयेन अयं च तिप्रकाशाल इति शस्यक परमात्मा स च वस्तु अनध्यस्तात्मस्वभाववत्वे सति कल्पितस्य सर्वस्याधिष्ठानभूतः तस्मिन् प्र
त्यग्वस्तुनि किंच निर्गतस्तरंगाः पंचरूपस्तरंगो यस्मात् सहजानंदावबोधांबुधेः सहजः स्वभावश्चानंदः सुखं च अवबोधः स्फुरणं स्वभा
वभूतो न केनापि निर्वर्तित आनंदश्चासावबोधश्चेति सहजानंदावबोधः । स एवांबुधिरिवांबुधिरपर्यंतत्वात् तस्मिन् निस्तरंगसहजा

मनीषापञ्चक

नव्यक्तिभेदस्यानंगीकारेण ज्ञानेनानंगीकारात् ॥ तच्च चैतन्यं कूटस्थरूपं ॥ प्रतिबिंबरूपमवच्छिन्नरूपमेव नान्यत् ॥ तादृशादेव चैतन्या
त्पूर्वोक्तोभयजातिविशिष्टस्थूलदेहांतर्वर्त्तिनो दूरीकर्तुं वांछसि ॥ किंतु हिंगछगछेति पूर्ववदनुषज्यते ॥ १ ॥ एवं द्वेधा विकल्प्य द्वि
तीयविकल्पमादौ परिहरन् प्रतिबिंबावच्छिन्नचैतन्याभ्यां तयोर्भेदतन्मयोर्दूरीकरणे ध्यानमुपयुक्तमिति क्रमेण सदृष्टांतमाह ॥ किंगं
गांबुनि बिंबितेंबरमणौ चंडालवाटीपयःपूरे वांतरमस्ति कांचनघटीमृत्कुंभयोर्वांबरे ॥ गंगांबुनि आर्यावर्तदेशे वे काश्यादिपुण्यपत्तनगरश्रे
ते देवतामनोहारिणी विष्णुपदोद्भूता भागीरथी जान्हवीत्यपरपर्यायनाम्नी विलसति गंगा तस्याः सर्वपापक्षयकरं परंपरया मोक्षप्राप
शो कं च यदंबु जलं तस्मिन् अंबरमणौ अंबरे नभसि मणिरिव दीप्यति अभ्रायेन दिवाजमानत्वात् अंबरमणिः सूर्यः तस्मिन् बिंबिते प्रतिबिं। ति ः
बिते सति प्रतिफलिते यथा दृश्यमाने सतीति यावत् ॥ तथैव च चंडालवाटीपयःपूरे ॥ चंडालानां श्वपचानां ये तेषां वाटी वीथी तस्यां पयःपू
रं चर्मकृत्कृदनादिना दुर्गंधं दुर्मलिनं जलं तस्मिन् बिंबिते सतीत्यनुषज्यते ॥ अंतरं भेदोऽस्ति विद्यते किमित्याक्षेपः ॥ उभयत्रापि बिंबरूपः स्व
नांतरमनुस्यूतो विकृतिरहितसाम्येनास्तेत्यभिप्रायः ॥ एवं प्रतिबिंबपक्षांगीकारे भेदभ्रमस्यानवकाशं प्रदर्श्याऽवच्छिन्नपक्षेपि
तं दर्शयति ॥ कांचनेति ॥ कांचनेन सुवर्णेन निर्मिता घटी कुंभः कांचनघटी मृदा मृत्तिकया गंधादिगुणवत्या निर्मितः कुंभो मृत्कुं
भस्तयोस्ताभ्याम् अवच्छिन्नमाछादितमंबरं नभो यत् तस्मिन् अंतरमस्ति किमित्याक्षेपः ॥ नास्त्येवेति तात्पर्यं ॥ अत्रोभयपक्षयोः प्रति
बिंबयोरवच्छिन्नयोर्वा द्विविधेनाऽनवच्छिन्नेन प्रतिबिंबानामवच्छिन्नं च बिंबस्यानवच्छिन्नस्य प्रतिबिंबनावच्छिन्नस्य प्रतिबिं

स्मिन्नस्ति चेतन्यप्रसिद्धिर्यातनं तु यथा श्वेनभवति न तु यथा श्वेनस्वैतन्यस्य प्रसिद्धिर्विवक्षिता चे त्तर्हि सा प्रसिद्धिः क्केत्या
कांक्षायामाह॥ जाग्रत्स्वप्रसुषुप्तिष्विति इंद्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितं करणोपसंहृते भुजागरितसंस्कारजप्रत्ययः
सविषयः स्वप्नः सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारो बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिरित्येवं लक्षणाः जाग्रदाद्यवस्थाः प्रसिद्धाः
तासु प्रसिद्धास्ववस्थासु संविदपि प्रसिद्धा नन्वेवं शास्त्रकृत्तपरिश्रमाणां संवित्प्रसिद्धिरस्तु अतिरिक्तानां कथमिति चेदनुभ
ते शब्दांतरेणाप्यवहृतत्वादिति संवित्पज्ञानं चैतन्यं बोधः साक्षी कूटस्थः स्वयमात्मेत्येवं प्रकारकैः शब्दैर्यं वस्तु भ
संकेततश्चापि देशभाषादिसांकेतिकशब्दैरात्मानं चैतन्यरूपं सर्वसंव्यवहारसाधकत्वेन व्यवहरंति ज्ञापकं चैतत्प्रवर्तनं विज्ञा
नामीत्यादि॥ तत्र विज्ञानामीत्यादिव्यवहारो बोधैकहेतुकइत्यनुमानादिनाप्रमाणेनाविजानतोपि प्रसिद्धः ज्ञानस्यैव इदानीं
ज्ञानमस्ति व्यवहारोप्यस्ति इदानीं तु ज्ञानं नास्ति व्यवहारोपि नास्तीति अन्वयव्यतिरेकज्ञानं विवेकिनां गुरुमुखात् सिद्धमपि अ
विवेकिनामनुभवत एव सिद्धं तद्यथा चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यस्य हृदयं नेत्रमित्यादिरूपेण विज्ञाततो मन्दे ज्ञानत एव स्वप्रकाशत्वेन।
प्रिशिरकत्वेन मंडलाद्याकारेण च एवमेव संवित्स्वतः सिद्धा स्वप्रकाशेत्यादिना लिंगासिद्धिकात्यादि विशेषानुभवविवेकेना।
विज्ञातापि संवित् व्यवहारसाधकत्वप्राधान्येन विज्ञाता भवति तस्माद्विवेकविकलानाम् प्यात्मसंवित्प्रसिद्धिरस्तीति बोध्यं व्यक्ता
स्वत्वेनेत्यभिप्रेत्याह अजुं भजत इति तद्धि कं यथा तथा जं भजते उद्गत सति व्यवहारहेतुतया प्रकाशतत्वर्थः यद्वा तदपि जं भजत इति।

यथा घटसिद्धिकाले इदं घटं इदं एवं घटसिद्धिका सव
स्वप्रकाशसंवित्परसिद्धा

नेदानंदो धांतु चैतन्यवस्तुन्यतुलितमनुभूयमानेस्तीति शेषः। विप्रोयं द्विजातिरध्ययनशीलः श्वपचोयं चंडालः पशुघातक
इति तु इयत्तापरिच्छेदस्य न्यायं विभ्रमः कैयं भ्रांतिः कः कुतः संभवति न कुतोपीत्यर्थः। अस्मोकरमस्य वस्तुनो निष्प्रपंचत्वो
क्तेरिति भावः॥२॥ एवं केवलं पारमार्थिकदृष्टिमवलंब्याऽऽस्तिक्षः समनाचार्यो यं देवस्तारकोपदेशपूर्णपुरुषो विश्वेश्वरो भवितुमर्हे
तीति निश्चित्य यथोक्तमेवमेतत्। एतदृशात्स्वमतमनुभवादरेणाशुनास्मात्कंचंडालत्वादिप्रतीतिरित्यभिप्रेत्य जाग्रदित्यादिभिः श्लो
कैः स्वानुभवं निरूपयति तत्र तावत्श्रुतमुखेदेषु पानिषत्सिद्धानि प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेत्येवं रूपा।
२८ णि क्रमेण ऋग्यजुःसामाथर्वणोपनिषद्गतानि महावाक्यान्यर्थतोनुक्रामति जाग्रदित्यादिना अस्यायमर्थः यस्यापि कस्यचि

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृंभते या ब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी। सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढ
प्रज्ञापि यस्यास्ति चेच्चंडालोस्तु स तु द्विजोस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम॥३॥ [illegible]
त्पुरुषविशेषस्य दृढप्रज्ञास्ति चेत् स पुरुषश्चंडालोस्तु द्विजो वास्तु गुरुरित्येषा मम मनीषेत्यन्वयः। अत्र सैवाहं न च दृश्यवस्त्वि
ति प्रज्ञायाः प्रकारः उक्तः स्फुटतरेति संविदः सर्वप्रसिद्धिद्योतनार्थं जानामीत्यादिसंव्यवहारेषु प्रज्ञानस्य विजृंभमाणत्वात् प्राज्ञानानु
भवविहीनस्य लोकव्यवहारस्यानुपपत्तेः शास्त्रार्थविचारेनधिकाराच्च अथवा स्फुटतरेति संविदो नावृतत्वमुच्यते तस्याः सर्वाधि
ष्ठानतया सर्वप्रकाशकत्वेनाऽऽवरणाज्ञानस्यापि भासकत्वात् न भवभ्रांतिमनुभाति सर्वमिति श्रुतौ सर्वशब्देनावरणस्यापि विब

मानुभवइतियावत् इदमत्राकूतं यस्तु पुरुषो धीरो यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृंभते इति इयता ग्रंथेनोक्तप्रज्ञा
नपदार्थं बुध्वा एतस्या पर्यस्याया ब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणीति इयता ग्रंथेनोक्तब्रह्मपदार्थत्वं विज्ञाय।
एतद्विज्ञानस्य फलमुक्तं सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति इयता ग्रंथेनोक्तवाक्यार्थानुभवं कुर्वन् स्थितप्रज्ञो भूत्वा सदा समाहि
तः सन्वर्तेत न तस्मिन्ममम चंडालत्वादिविपरीतज्ञानं किंतु ब्रह्मत्वमेव ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेरिति यद्यपि स
र्वमात्मेति विज्ञानात् श्वपचत्वादिप्रतीतिर्न पारमार्थिकी तथापि व्यवहारसांकर्यानापत्तये व्यवहारे भेदनयः इति न्यायाया
त् भावनया स्वात्मनः सर्वात्मकत्वमनुभवन् क्रियया व्यवहारं कुर्यात् द्वैतव्यवहारे यथापूर्वं यथाशास्त्रं विदुषा वर्तितव्यमिति
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसीति स्मृतेराचार्यस्यापि प्रामाणिकत्वं विज्ञायते ननु चंडालोऽस्तु भवतु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मम
मनीषेति कथमसि युक्तं वक्तुमुचितमिति चेन्न आक्षेप्तुरेव चंडालवेषधारित्वात् आक्षेपस्यापि विप्रोऽयं श्वपचोऽय।
मित्यपि महाज्ञानिषु विभेदमन्महत्स्वरूपत्वात् जल्पस्य चाज्ञानुसारित्वात् अयं च परमार्थवस्तु तत्र नुपपद्यते कममहि
मस्यत्वेन वेदाधिकारित्वाभावात्तदनुभवस्यापि अयोग्यस्य कथं न योगभ्रष्टो गृहनाकमैलो गतिरिति वचनात् किंचित्कर्मशेषतया चंडा
लदेहधार्यपि भवेन्नाम तस्मिन् जन्मनि न तस्याध्ययनापेक्षा जन्ममात्रेणैव प्रारब्धकर्मणो नष्टत्वात् भूतपूर्वगत्या ब्रह्मानुभवस्य सिद्ध
त्वात् न तस्मिन्ममम चंडालत्वादिभ्रमः न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति स्मृतेः अत्र पिता अपिता भवति माता अमाता लोका अ

हेतुः संवित्प्रसिद्धो विद्वत्त्वं विद्वत्त्वं चाहमिति सर्वदाभानात् विद्वांसो हि वयं स्म इति जानंति अविद्वांसोपि तथा किं तु प्रकारांत
रेण अत एव विरुद्धविषयो हेतुः नापादित्यारभ्य प्रज्ञानं तद इत्यन्तेन इयत्ताग्रंथसंदर्भेण प्रज्ञानं ब्रह्मेति महावाक्यस्य प्रभूतार्थः
ब्रह्मस्वार्थेन जतो भवति अधुना ब्रह्मस्वरूपमाह यावद्ब्रह्मादिपिपीलिकांततनुषु प्राणाजगत्यां साक्षिणीति ब्रह्मा चतुर्मुखस्त्र
हि येषां ते ब्रह्मादयः पिपीलिका कीटविशेषो ऽन्तो येषां ते पिपीलिकांताः ब्रह्मादयश्च ते पिपीलिकांताश्चेति ब्रह्मादिपिपी
लिकांताः प्राणिनस्तेषां तनवः शरीराणि तासु जगतः प्रपंचस्य साक्षिणी साक्षाद्द्रष्टृत्वेन इ स एक एवेति हेतोः स्फुरि
ता अनुगततया वर्तमाना या प्रसिद्धा संवित्प्रज्ञानख्याता एवं ब्रह्मशब्दस्य परिपूर्णत्वमर्थमुक्त्वा तेन प्रत्यगात्मन एकत्वमसि वदति॥
सैवाहमिति सैव प्रसिद्धैव संविदहं अहंपदलक्षितः अहंप्रत्ययव्यवहारयोग्यश्चिदात्मा न च दृश्यवस्तु दृश्यं व्याप्य तद्द इति दृ
श्यं जगत् तद्वस्तु जगतो वस्तुत्वं कल्पितसंबंधेन परमार्थवस्तुनि विद्यमानमुपचर्यते जगतः कल्पितत्वेन वस्तुतो वस्तुत्वाभा
वेपि व्यवहारसत्यत्वांगीकाराद्यापं वस्तुत्वमस्तीत्यभिप्रायः तदहं न भवामि दृश्यवस्तुनो जडत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च इति दृढ
प्रज्ञा दृढसंशयासंभावनादिनिराबाधिता प्रज्ञा मतिर्यस्तानां देहात्मथ तपस्य कस्यचिदपि पुरुषविशेषस्य श्रुत्याचार्यप्रसाद
महिम्ना अस्ति विद्यते चेद्यदि सत्पुरुषश्चांडालः पशुघातकोऽस्तु भवतु अथवा द्विजो जात्या विप्रोस्तु भवतु। गुरुः सर्वज्ञो भग
वानिति ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति भगवद्वचनात् अस्मादात्मत्वं हार्दं चर्यन्हृतिका मद्दत्यादिश्रुतेश्च एषा एतादृशी मम मनीषा मदीया बुद्धिरि
=चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽ ... ऽनि तामार्याधी ज्ञानी ... तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि=
ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ ... ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति गीतावाक्यात्॥=१

देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकं। आत्मन्येव भवे
द्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते॥१०

शश्वन्नश्वरमेव विश्वमखिलं निश्चित्य वाचा गुरोर्नित्यं ब्रह्म निरंतरं विमृशता निर्व्याजशांतात्मना॥ भूतं भावि च दुष्कृतं प्रदहता संविन्मये
पावके प्रारब्धाय समर्पितं स्ववपुरित्येषा मनीषा मम॥ ५॥ मनीषा॥

न्तोऽसि भेदृस्यामि ध्यौत्वात् वस्तुनः कल्पत्वादित्यक्यदेहुरा-चायस्य वाचावसा वेद्यमपरिपूर्णं वस्तु निरंतरं स्वात्मनोऽभिन्नं निश्चित्य
निश्चयेन ज्ञात्वा अखिलं समस्तं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं नश्वरमेव नित्यमिति नित्यं सर्वदा विमृशता आलोचयता अत एव
निर्व्याजशांतात्मना निर्व्याजो निष्कपटः शांतः उपरतः आत्मांतःकरणं यस्य तेन भूतमतीतं भाव्यागामि चकाराद्वर्तमानं
च यद्दुष्कृतं दुःखानुभवकारणं पापं संविन्मये अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानस्वरूपे पावके अग्नौ प्रदहता प्रकर्षेण दहनं कुर्वता येन
पुरुषधौरेयेण ब्रह्मविन्मुख्येनेति यावत् स्वस्य वपुः शरीरं प्रारब्धाय आयुःप्रदं भाविफलाय कर्मणे समर्पितं सम्यगर्पि
तं प्रारब्धाधीनं कलेवरं कृतं तत्स्य जीविते मरणे वा न स्वयं बुद्धिः विक्रियते इति भावः स तु चंडालोऽस्तु द्विजो वास्तु गुरुरित्येतदनु॥
या तिर्यङ्नरदेवताभिरहमित्यंतः स्फुटा गृह्यते यद्भासा हृदयाक्षदेहविषया भांति स्वतोऽचेतनाः। तां भास्यैः पिहिता
र्कमंडलनिभां स्फूर्तिं सदा भावयन्योगी निर्वृतमानसो हि गुरुरित्येषा मनीषा मम॥ ६॥ ७ ७ ७ ७।
यांगितत्वं प्रसिद्धं स्वरूपार्थं संप्रत्ययमात्मा ब्रह्मेत्यथर्ववेदीयमांडूक्योपनिषद्गतमहावाक्यस्यार्थमाह यातिर्यगिति तत्र तावदयमा
त्मा ब्रह्मेति वाक्यस्थब्रह्मशब्दार्थमाह। यातिर्यगिति या प्रसिद्धा स्फूर्तिः स्फुरणं चैतन्यमिति यावत् तिर्यङ्नरदेवताभिः ति
र्यग्भिः पशुभिः नरैर्मनुष्यैः देवताभिर्देवैश्च अहमित्यहं प्रत्ययव्यवहारयोग्यतया अंतर्विज्ञानमयप्राकृत्वाच्यायां बुद्धौ स्फु
टमनावरणं यथा तथा गृह्यते अनुभूयते किं च यद्भासा यस्याः स्फूर्तेर्भासा प्रकाशेन हृदयाक्षदेहविषयाः हृदयं हृदि हृद्गोल

लोकादेवाग्रदेवाचेदा अवेदास्तेनोः स्तेनोभवति भ्रूणहा भ्रूणहा चांडालोः चांडाल इत्यादिश्रुतेश्च १ इदानीं यजुर्वेदोपनिषद्गता हं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थमभिवर्णयति ब्रह्मैवाहमिति यस्य मतिः सुखतरे नित्ये परे निर्मले दृढा स तु पुरुषश्चांडालोस्तु द्विजो वास्तु मम गुरुरित्येषा मम नीषेत्यन्वयः इत्यादि विशेषणैर्विशेषिते परे किमिति मतिर्दृढेत्याकांक्षायामाह ब्रह्मैवाहमित्यादि अ हमहं शब्दप्रत्ययाभ्यामुपलक्षित आत्मा ब्रह्मैव परिपूर्णः परमात्मैव किंच इदं सकलं समस्तं जगच्चेतनाचेतनात्मकं चिन्मात्रवि

ब्रह्मैवाहमिदं जगच्च सकलं चिन्मात्रविस्तारितं सर्वं चैतदविद्यया त्रिगुणयाशेषं मया कल्पितं ॥
इत्थं यस्य दृढा मतिः सुखतरे नित्ये परे निर्मले चंडालोस्तु स तु गुरुरित्येषा मनीषा ॥०४७४७२॥

स्तारितं चिन्मात्रे चिदेकरसे ब्रह्मणि विस्तारितं प्रपंचितं केन विस्तारितमित्याशंकायामाह सर्वं चैतदिति एतत्सर्वं दृश्यमा नमशेषं ब्रह्मादीश्वरसहितं सर्वं जगत् त्रिगुणया त्रिगुणात्मिकया अविद्यया मायया अध्यस्तेन कल्पितं रचितं दृश्यमेवं प्रकारे णनिश्चितेत्यत्र विशेषः दृढप्रज्ञा दृढबुद्धिरसंभावनादिभिर्न बाधितेत्यर्थः यस्य वाक्यस्य चितुरुष वरस्य अस्ति विद्यते चेत् २ इत्यनेन ज्ञाननिष्ठाया दुर्लभत्वमुक्तं स तु चंडालोस्त्वित्यादि स्पष्टं २ अधुना सामवेदोपनिषद्गतं तत्त्वमसीति महावाक्य स्यार्थमाह प्रागुक्तदिति अखिलं जगत्कारणं सत्ता मात्रं वस्तु यन्निर्दिष्टं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादि तदेव त्वं न ततोऽसि।

करोति नितराम् सुंतं प्रपश्यंतं कलनं च लनं यस्मिन् तत्तस्यात्तस्मिन् सति लब्ध्वा प्राप्य स्वपरोऽहं तया अहमित्यनुभूयते स्वर्थः। स
मुक्तिर्मन्न तृष्णी लोनिर्वृत्तो मुक्तो भवतीत्यर्थः यस्मिन् योगिप्रत्यक्षगम्ये प्रसिद्धे नित्यसुखांबुधौ सुखमेवांबुधिः सुखांबुधिः।
नित्यश्चासौ सुखांबुधिश्चेति नित्यसुखांबुधिः सुखस्य विषयजनितस्य बत्यधीनत्वेयाज्ञातिकत्वेपि अविषयजनितस्य
बत्यधीनत्वाभावान्नित्यत्वमत एवापरिछिन्नत्वं चेति विज्ञेये तत्र तस्मिन्नित्यसुखांबुधौ गलिता भ्रष्टा विलीनेत्यर्थः धी

बुद्धिर्ब्रह्माकारवृत्तिरिति यावत् यस्य सत् था सब्रह्मैव ब्रह्मस्वरूप एव न ब्रह्मवित् ब्रह्मवेत्तीति ब्रह्मवित् स न भवति वृत्तेरुपरत
त्वात् वृत्यधीनं हि वेदत्वं वेदितृत्वं च य एतादृशः कश्चित् इत्यनेन ब्रह्मविन्निर्विकल्पसमाधिमान् लोके दुर्लभतर इति गम्य
ते सर्वसिद्धो ब्रह्मविद्वरिष्ठः सुरेंद्रवंदितपदः सुराः देवाः तेषामिंद्रस्वामी प्रातमरवः तेन वंदितं नमस्कृतं पदं पादो यस्य सत
स थानूनं संसंश्च अस्मिन्नर्थेन संप्रायः। एवं मनीषितस्पष्टं मनीषापंचकस्यैवं कृता टीका मनोहरं बालगोपालेंद्रनाम्ना मु
निना मधुमंजरी इति मनीषापंचकव्याख्या संपूर्णा॥

केऽप्यनमस्येति हृदयं मनः अज्ञानेंद्रियाणि ज्ञानकर्माख्यानि देहः स्थूलः विषयाः शब्दाद्याः वचनाद्याश्च एते सर्वे स्व
तः स्वभावतः अचेतनाः जडा अपी स्वाविभासो दृष्ट्वाः भांतिप्रकाशंते चेतना इवेत्यर्थः पुनर्भास्वैः प्रकाशैः हृदयाद्यदेहवि
षयैः पिहितार्कमंडलनिभां पिहितमाच्छादितं मेघैर्यदर्कमंडलं सूर्यमंडलं तन्निभां तत्सदृशीं स्फूर्तिं व्याख्यातां सदा नित्यं योगी
निर्जितेंद्रियो भावयन्नहमिति ध्यायन्नित्यात्मशब्दार्थो व्याख्यातः या स्फूर्तिस्तिर्यङ्नरदेवताभिरहमित्येवं तः स्फुटा गृह्यतइ
ति ब्रह्मणो रूपमुक्तं यच्चासौ हृदयाद्यदेहविषया भांति स्वतो चेतनाः इत्यात्मनो रूपमुक्तं तां भास्वैः पिहितार्कमंडलनिभां
स्फूर्तिं सदा भावयन्निति हि ब्रह्मात्मनोरेकत्वमुक्तं यच्छब्दच्छयेन स्फूर्तिं समष्टिव्यष्ट्युपाधिविशिष्टां त्वाज्जपित्वा तच्छब्देनैका
7 यत्सौख्यांबुधिलेशलेशत इमे शक्रादयो निर्वृता यच्चित्ते नितरां प्रशांतकलने लब्ध्वा मुनिर्निर्वृतः॥
यस्मिन्नित्यसुखांबुधौ गलितधीर्ब्रह्मैव न ब्रह्मविद्यः कश्चित्स सुरेंद्रवंदितपदो नूनं मनीषा मम ।५ नौ
त्यप्रेतत्स्य योजितत्वात्तदेवं निर्वृतमानसो मोक्षमुपयुक्तमानमाहित्यं सिद्धः समगुरुरित्यादि स्पष्टं अथ वा हि शाह्रो हेतु
र्थे यस्मान्निर्वृतमानसः तस्माद्गुरुरिति॥५॥ एवं महावाक्यचतुष्टयस्य जीवब्रह्मैक्यपरत्वमभिवर्णितन्निष्ठस्य गुरुत्वमपि
व्याख्याय अधुना फलितमाह यत्सौख्यांबुधीति यस्मिन्निद्विषु सुसौख्यमुररमंबुधिः समुद्र इव समुद्रः अपर्यंतत्वात् एतस्य
वानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः तस्य सौख्यांबुधेर्लेशलेशतः सूक्ष्मांशोऽन्तरालेशमात्रादित्यर्थः इमे प्रसि
द्धः शक्रादयः इंद्रादयः ब्रह्मबृहस्पतिप्रभृतयः आदिशब्देनोच्यंते निर्वृतानंदमाश्रानंदिनो जाता इत्यर्थः यत्सुखं चित्ते ऽस्तः।